İSLAM VE BİLİM

ERNEST RENAN

29 Mart 1883'te Sorbonne'da verilen bir konferans

Türkçe çevirisi Zehra Bilgin tarafından Sally Ragep'in İngilizce çevirisi kullanılarak yapılmıştır. Ragep'in çevirisi için

https://www.mcgill.ca/islamicstudies/files/islamicstudies/renan_islamism_cversion.pdf



Birkaç Söz

Fransız şarkiyatçı, dilbilimci ve tarihçi Ernest Renan'ın 1883 yılının Sorbonne'da verdiği *L'Islamisme et la science* adlı konferansın daha verildiği günden itibaren özellikle İslam dünyasında oluşturduğu tepkiler malumdur. Konferansın ertesi gün *Journal des Débats* gazetesinde yayınlanmasından itibaren hem diğer bazı şarkiyatçılar hem de İslam dünyasının dört bir yanından düşünürler Renan'a reddiyeler kaleme almıştır. Tartışmanın konferansın verildiği günlerin devamındaki ateşli hali bir nebze olsun dinmiş sayılabilirse de günümüzde üretilen İslam-bilim ikilemine dair çalışmaların dahi büyük çoğunluğunda Renan'ın argümanlarının izleri görüldüğünden konuşmanın halen önemi haiz olduğu bir gerçektir.

Konferans metni ülkemizde ilk defa 1946 yılında Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları tarafından Ziya İshan çevrisiyle yayınlanmıştır.[1] Dücane Cündioğlu'nun 1996 yılında kaleme aldığı "Ernest Renan ve 'Reddiyeler' Bağlamında İslam-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı" adlı makaleden öğrendiğimize göre Abdurrahman Küçük 1988 yılında yayına hazırladığı Namık Kemal'in *Renan Müdâfaanamesi* eserine konferans metninin bir çevirisini eklemiştir.[2] Cündioğlu'nun makalesi Renan'ın konferansının ilk yayınlandığı tarihten makalenin yazıldığı tarihe kadarki konuyla ilgili literatürü derlemesi bakımından mühim bir kaynaktır. Yine de yazılmasının üzerinden 25 yıl geçmiş olduğu ve konunun güncelliğini yitirmediği düşünülürse bibliyografyayı genişletme çalışmalarının yersiz olmayacağını not edelim.

Renan'ın bu meşhur konuşmasını vermesinin üzerinden 138 yıl geçti. Bu sürede gerek akademi gerek akademi dışı çevrelerde İslam-bilim tartışmalarının pek çok farklı renge büründüğü doğrudur. Bununla birlikte, Renan'ın metnini onun ağzından okumanın yine de ilgi çekici bir tecrübe olduğunu düşünüyorum; günümüzde sosyal ve geleneksel medya araçlarından arkadaş sohbetlerine kadar geniş bir spektrumda sarf edilen, dinin ilerlemeye engel olup olmadığına dair görüşlerin 100 yıldan fazla zamandır pek de değişmediğini, tekrarlanıp duran argümanların klişeden öteye geçmediğini göstermesi dikkate değer.

Bu çeviriyi Sally Ragep'in 2011 yılında yaptığı İngilizce çeviriyi kullanarak hazırladım. İkincil bir kaynaktan yapılmış bir çevirinin, son yılların dijital olanaklarını da kullanarak Türkçe okurlarına metni daha erişilebilir kılma niyeti hürmetine hoş görülmesini ve bununla birlikte çeviriye dair yorum ve düzeltmelerin her zaman memnuniyetle karşılanacağını belirtmek isterim. Umarım entelektüel camiamıza ufak da olsa bir katkı sağlar.

Zehra Bilgin

22.8.2021

[1] Ernest Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, çev. Ziya İshan, Ankara: MEB Yayınları, 1946.

[2] Cündioğlu, Dücane. "Ernest Renan ve" reddiyeler" bağlamında İslâm-bilim tartışmalarına bibliyografik bir katkı." *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 2 (1996): 1-94.

İSLAM VE BİLİM

ERNEST RENAN

Hanımlar, Beyler,

Bu dinleyicilerin nazik sabrını o kadar sık tecrübe ettim ki, bugün sizler önünde yorumlamak üzere, en incelikli konulardan birini, alanın tarihini az ya da çok ortaya çıkarmak isteyen bir kimsenin, kararlılıkla girmesi gereken o hassas ayrımlarla dolu olan bir konuyu seçmeye cesaret ettim. Tarihteki yanlış anlamalara sebep olan şey, hemen her zaman, ulusları ve ırkları tanımlayan kelimelerdeki kesinlik eksikliğidir. Askerî, dinî ve dilsel fetihler, insanlık tarihini kat eden her türden moda ve büyük hareketlerin yaptığı değişiklikler hiç hesaba katılmadan Yunanlılar, Romalılar ve Araplardan, bu insan grupları zamanın her döneminde kendi içinde özdeşmiş gibi bahsediliyor. Gerçeklik bu basit kategorilere göre çalışmaz. Örneğin biz Fransızlar, dil açısından Romalı, medeniyet açısından Yunanlı, din açısından Yahudiyiz. Yunan medeniyeti, Roma fethi, Germen fethi, Hristiyanlık, İslam, Rönesans, felsefe ve devrim adı altında yer alan büyük evrensel olgular insan ailesinin ilkel çeşitlilikleri üzerinden silindir gibi ezip geçtikçe ve onları az çok bir homojen kitleye dönüştürdükçe, başlamak için merkezî olan ırk gerçeği önemini kaybeder. Bu konuda üstlendiğimiz fikirlerdeki en büyük karışıklıklardan birini çözmeyi denemek istiyorum; şu kelimelerdeki muğlaklık hakkında konuşmak istiyorum: Arap bilimi, Arap felsefesi, Arap sanatı, İslam bilimi, İslam Medeniyeti. Bu noktada ele alınan müphem fikirler pek çok yanlış yargıya sebep oluyor ve hatta uygulamadaki hatalar bazen çok ciddi olabiliyor.

Zamanımızın meseleleri hakkında en ufak bir eğitime sahip herkes Müslüman ülkelerin hâlihazırdaki aşağılığını, İslam ile yönetilen devletlerin çöküşünü, kültürünü ve eğitimini sadece bu dinden türeten ırkların entelektüel kısırlığını açıkça görebilir. Doğu’da veya Afrika’da bulunmuş herkes gerçek bir müminin kaçınılmaz dar görüşlülüğü ve adeta başının etrafındaki demir halkanın onu bilime tamamen kapalı, herhangi bir şey öğrenemez veya kendisini yeni bir fikre açamaz hale getirmesi karşısında çarpılır. Bu dinî kabulünün başlangıcından itibaren, o zamana kadar hala epey uyanık olan on-on iki yaşlarındaki Müslüman çocuğu, bir anda mutlak gerçek olduğuna inandığı şeye sahip olmanın aptalca gururuyla dolu, fanatik, sanki bir ayrıcalıkmış gibi, kendi aşağılığını belirleyen şeyle mutlu hale gelir. Bu saçma gurur Müslüman’ın radikal zaafıdır. İbadetinin görünürdeki sadeliği, ona diğer dinler için, çok az gerekçesi bulunan bir küçümseme esinliyor. Tanrı’nın, refahı ve gücü, eğitim veya kişisel meziyetlere bakmaksızın, kimi uygun görürse ona verdiğine ikna olmuş Müslüman, eğitim, bilim ve Avrupa ruhunu teşkil eden her şey için en derin küçümsemeyi duyar.

Müslüman inancı tarafından aşılanan bu eğilim öyle güçlüdür ki, ırk ve milliyetten kaynaklanan tüm farklar İslam'ı kabul etme fiiliyle ortadan kalkar. Berberî, Sudanlı, Çerkez, Afgan, Malay, Mısırlı, Nübyeli: bir kere Müslüman oldular mı artık Berberî, Sudanlı, Mısırlı, vs. değillerdir, Müslümandırlar. Sadece İran bir istisnadır. O yaratıcılığını korumuştur, zira İran İslam'da ayrı bir konum üstlenebilmiştir; temel olarak Müslüman'dan daha çok Şii'dir.

Bu yaygın olgudan İslam'a karşı çıkarmaya mecbur olunan olumsuz çıkarımları hafifletmek için, birçok kimse, nihayetinde bu çöküşün belki de sadece geçici olduğuna işaret ediyor. Geleceği garantilemek için geçmişe başvuruyorlar. Şimdi hayli eksilmiş olan bu İslam medeniyeti, bir zamanlar çok parlaktı. Âlimleri, filozofları vardı. Yüzyıllar boyunca Hristiyan Batı'nın efendisi olmuştu. Neden bir zamanlar olan şey tekrar olmasın? Bu, tam olarak tartışmada odaklanmak istediğim nokta. Hakikaten bir İslam bilimi var mıydı veya en azından İslam'da izin verilen, İslam tarafından hoş görülen bir bilim?

İddia edilen olgular arasında hakikatin çok saf bir unsuru vardır. Evet: yaklaşık 775 yılından 13. yüzyılın ortalarına kadar, yani aşağı yukarı 500 yıl, Müslüman ülkelerde âlimler vardı, bunlar çok seçkin düşünürlerdi. Hatta bu dönemde, Müslüman dünyanın entelektüel kültür açısından Hristiyan dünyadan üstün olduğu bile söylenebilir. Fakat yanlış sonuçlara varmamak için bu gerçeğin iyi analiz edilmesi önemlidir. Kısa zaman sonra hayli belirgin bir aşağılığa evirilen bu geçici üstünlüğe yol açan çeşitli unsurları ayırt etmek için Doğu'daki medeniyet tarihini yüzyıl yüzyıl takip etmek mühimdir.

Hiçbir şey, felsefe veya bilim denebilecek herhangi bir şeyden İslam'ın ilk yüzyılının olduğu kadar uzak değildir. Birkaç yüzyıl süren ve Arap vicdanını Semitik tektanrıcılığın çeşitli formları arasında asılı bırakan dinî mücadelenin sonucu olarak, İslam, akılcılık veya bilim denebilecek her şeyden çok uzaktır. İslam'ı bir fetih ve yağma bahanesi olarak benimseyen Arap atlıları, kendi zamanlarında dünyanın en iyi savaşçılarıydı; fakat kesinlikle insanların en az felsefî olanlarıydılar. On üçüncü yüzyılın bir doğulu yazarı, Ebu'l-Ferec, Arap insanlarının karakterini tasvir ederek, onu şöyle ifade eder: "Bu insanların üstün oldukları ilim, dil ilmidir, onun deyimlerinin bilgisi, nazmının yapısı ve nesrinin ustaca kompozisyonu… Felsefeye gelince, Tanrı onlara bu konuda hiçbir şey öğretmemiş ve onları buna uygun kılmamıştır." Bundan daha doğru bir şey olamaz. Arap bedevisi, insanların en edebîsi ve en az mistik, en az meditasyona meyillisidir. Dindar Arap, şeylerin açıklanması için, dünyayı doğrudan yöneten ve kendisini ard arda gelen peygamberlerle insana açıklayan bir Yaratıcı Tanrı ile tatmin olur. Ayrıca, İslam'ın Arap ırkının elinde bulunduğu süre zarfında, yani dört halife ve Emevîler döneminde, onun içinde seküler bir karakterin entelektüel bir hareketi oluşmadı. Ömer, sıklıkla tekrar edildiği gibi İskenderiye Kütüphanesi'ni yakmadı, onun zamanında, kütüphane neredeyse kaybolmuştu. Fakat dünyada zafer elde etmek için onun sebep olduğu ilke, ilmi araştırmalar ve zihnin çeşitli faaliyetleri için gerçekten tamamen yıkıcı oldu.

750 yılı civarında, İran ele geçirilip Abbas'ın çocuklarının hanedanı Beni Ümeyye'ye karşı muzaffer olduklarında her şey değişti. İslam'ın merkezi Fırat ve Dicle bölgesine taşınmış bulundu. Bu sırada, bu ülke hala Doğu'nun gördüğü en parlak medeniyetlerinden birinin, zirvesine Kisra Anuşirevan'ın hükümranlığında ulaşan Sasanî Farslarının izleriyle doluydu. Sanat ve zanaat yüzyıllardır bu topraklarda gelişiyordu. Kisra buraya entelektüel faaliyeti ekledi. Bizans'tan sürülen felsefe İran'a sığınmıştı. Hüsrev Hindistan'dan kitaplar tercüme

ettirdi. Nüfusun en dikkate değer unsurunu oluşturan Nasturî Hirsitiyanlar, Yunan bilimi ve felsefesinde ustaydılar; tıp tamamen onların elindeydi; piskoposları mantıkçı ve geometriciydiler. Yerel renkleri Sasanî döneminden alınmış olan Farsça destanlarda, Rüstem bir köprü yaptırmak isteyince mühendis olarak bir *djathalik* (*katolikos*, Nasturî piskoposlarının veya patriklerinin unvanı) çağırır.

İslam'ın korkunç fırtınası yüz yıl boyunca kendi izlerinde tüm güzel İran gelişimini durdurdu. Fakat Abbasîlerin gelişi Kisra'nın parlaklığının yeniden dirilişi gibi göründü. Bu hanedanı tahta geçiren ihtilal Fars liderler yönetimindeki Fars güçleri tarafından gerçekleştirildi. Kurucularının, Ebu Abbas ve özellikle Mansur'un çevresi hep Farslardan oluşuyordu. Bu adamlar, bir anlamda, dirilmiş Sasanîlerdi; kişisel danışmanlar, prenslerin hocaları, vezirler Bermekî idi. Bermekîler eski İran'dan bir aile idi, çok bilgililerdi, milli dinleri Zerdüştlüğe bağlıydılar ve ancak daha sonra ve inanmaksızın İslam'a döndüler. Nasturîler kısa zamanda bu kendileri zar zor inanan halifeleri çevrelediler ve özel bir ayrıcalıkla onların ilk doktorları oldular. İnsan maneviyatının[3] tarihinde hayli sıra dışı bir role sahip bir şehir olan Harran, pagan olarak kaldı ve Antik Yunan'ın ilmî geleneğinin tümünü sürdürdü. Yeni bir ekole, vahyedilmiş tüm dinlerden ayrı duran ve özellikle astronomide yetkin, dikkate değer bir âlimler grubu temin etti.

Bağdad bu Fars rönesansının başkenti olarak yükseldi. Fethin dili, Arapça, gölgede bırakılamazdı, keza din tamamen inkâr edilemezdi; fakat bu yeni medeniyetin ruhu esasen karmaydı. Farslar ve Hristiyanlar üstün geldiler; yönetim, özellikle emniyet Hristiyanların elindeydi. Tüm bu parlak halifeler, bizim Şarlman hanedanının çağdaşları – Mansur, Harun Reşid, Me'mun – zar zor Müslümanlardı. Lideri, yani papaları -tabi böyle ifade edilebilirse- oldukları dini zahirî olarak uyguluyorlardı; fakat zihinleri başka yerdeydi. Her şeyi, özellikle egzotik ve pagan meseleleri, merak ediyorlardı, Hindistan, eski İran ve özellikle Yunanistan'ı soruşturuyorlardı. Bazen, dindar Müslümanların garip irticaî görüşleri saraya getirdiği doğrudur. Halifenin, belirli zamanlarda, dindarlaştığı ve imansız arkadaşlarını veya özgür düşünceli kimseleri kurban ettiği olmuştur. Fakat sonra özgürlüğün nefesi yeniden üste çıkar; halife âlimlerini ve zevk dostlarını geri çağırır, bağnaz Müslümanların büyük öfkesine karşılık özgür yaşamı yeniden bir araya getirir.

Özellikleri tüm hayal güçleri için *Bin bir Gece Masalları'*nda yakalanan Bağdad'ın ilginç ve büyüleyici medeniyetinin açıklaması budur. Bu, resmî bir kesinlik ile gizli hoşgörünün garip bir karışımıdır, ciddi sanat ve zevk hayatının sanatlarının, fanatik bir dinin açık sözlü liderlerinin koruması altında geliştiği bir gençlik ve tutarsızlık çağı. Özgür düşünceliler, hala çok zalim cezalandırmaların tehdidi altında olmalarına rağmen, övülüyor ve sarayda isteniyordu. Bu halifelerin bazen hoşgörülü, bazen isteksizce zulmedici hükümranlıklarında özgür düşünce gelişti; *mütekellimun* veya "tartışmacılar" tüm dinlerin akla göre incelendiği toplantılar düzenlediler. Bir katılımcı tarafından bu toplantılardan birinin özetine sahibiz. Size, M.Dozy'nin çevirdiği şekliyle okumama izin verin.

[3] Human spirit: İnsanlığın manevi veya zihinsel kısmı. İnsanın felsefi, psikolojik, sanatsal yönlerinin ve hikmetinin birleşimi. [Ç.N]

Kayrevanlı bir doktor Bağdad'tan gelen dindar bir İspanyalı ilahiyatçıya, şehirde bulunduğu sırada *mütekellimun*un toplantılarına katılıp katılmadığını sordu.

"İki kez katıldım, diye cevap verdi İspanyalı, fakat bir daha gitmemeye dikkat ettim.

- Neden? diye sordu soruyu soran.

- Kendin hüküm ver, diye cevap verdi yolcu. Katıldığım ilk toplantıda sadece, muhafazkar [orthodox] veya aykırı, her cinsten Müslüman bulunmuyordu, ayrıca Gebrler[4], materyalistler, ateistler, Yahudiler, Hristiyanlar; kısacası, her türden inanmayanlar vardı. Her cemaatin kendi ileri sürdükleri görüşlerini savunmakla sorumlu liderleri vardı, bu liderlerden biri odaya girdiği her seferinde, hepsi saygıdan ayağa kalkıyorlar ve lider yerine oturmadan önce oturmuyorlardı. Oda kısa zamanda doldu, tıka basa dolduğunda, inançsızlardan biri konuşmaya başladı: "Akletmek için buradayız, dedi. Şartları biliyorsunuz. Siz Müslümanlar, kitabınızdan çıkardığınız veya peygamberinizin otoritesine dayandırdığınız nedenler öne sürmeyeceksiniz; çünkü biz ne birine ne diğerine inanıyoruz. Herkes argümanlarını akılla çıkarılanlarla sınırlayacak." Herkes bu sözleri alkışladı. Anlıyorsun, diye ekledi İspanyalı, bu gibi şeyleri işittikten sonra toplantıya geri dönmedim. Başka birine de çağırıldım, fakat aynı rezaletti."

Gerçek felsefî ve bilimsel ilerleme muhafazakâr katılıktaki bu geçici rahatlamanın sonucuydu. Süryani Hristiyan doktorlar, son Yunan okullarının devam ettiricileri, Peripatetik felsefe, matematik, tıp ve astronomide epey ustaydılar. Halifeler onları Aristoteles, Eukleides, Galen, Batlamyus külliyatını çevirme işinde istihdam etti; tek bir cümleyle, tüm Yunan bilimi bu dönemde elde edildi. Kindî gibi bazı aktif zihinler insanın çözebilmeksizin sorduğu bazı ebedî problemler üzerine spekülasyon yapmaya başladılar. Bunlara *filsouf* [feylesof] (*filozof*) dendi ve bundan sonra bu garip kelime İslam'a yabancı bir şeyi tanımlayan kötü bir çağrışım yaptı. Müslümanlar arasında *filsouf*, çoğunlukla ölüm veya mahkûmiyete götüren tehlikeli bir isim haline geldi, tıpkı *zendik* [zındık] ve daha sonra *farmaçoun* [free-mason, farmason] gibi. Kuşkusuz bu, İslam'da meydana gelen en kapsamlı türden akılcılıktı. Kendilerine *İhvan-ı Safa*, "içtenlik kardeşliği", diyen bir çeşit felsefî topluluk, bilgeliği ve yüce fikirleriyle öne çıkan bir felsefe ansiklopedisi oluşturmayı ele aldılar. İki büyük insan, Farabî ve İbn-i Sina, kısa zamanda yaşamış en kapsamlı düşünürler derecesine çıktılar. Astronomi ve cebir, özellikle İran'da dikkate değer gelişmeler elde etti. Kimya, damıtma ve belki barut gibi şaşırtıcı sonuçlarla gün yüzüne çıkan uzun yeraltı çalışmalarına devam etti. Müslüman İspanya Doğu'yu takip ederek bu çalışmalara başladı; Yahudiler buna aktif bir iş birliği getirdiler. İbn Bacce, İbn Tufeyl, İbn Rüşd, on ikinci yüzyılda, felsefi düşünceyi, antik çağdan beri kimsenin ulaştığını görmediği yerlere çıkardılar.

Arapça yazıldığı için çoğunlukla Arap olarak isimlendirilen, fakat gerçekte Yunan-Sasanî olan büyük felsefî topluluk işte böyleydi. Yunan demek daha doğru olur; zira onun hakikî üretken unsuru Yunansitan'dan gelmişti. Bu çöküş zamanında, kişi antik Yunanistan hakkında bildikleri oranında değerliydi. Yunanistan bilgi ve doğru düşünmenin tek kaynağıydı. Suriye ve Bağdad'ın Latin Batı karşısında üstünlüğü tamamen Yunan geleneğinin buralara daha yakından temas etmesinden ileri geliyordu. Eukleides, Batlamyus veya Aristoteles'i[n bir nüshasını] Harran veya Bağdad'ta bulmak Paris'ten daha kolaydı. Ah! Keşke Bizanslılar o

[4] Gavur kelimesinin Farsça karşılığı [Ç.N].

zamanlar güçlükle okuyabildikleri hazineleri korumakta daha az kıskanç olsalardı, keşke, sekiz veya dokuzuncu yüzyıldan itibaren Bessarion ve Laskaris [gibiler] olsaydı! Yunan biliminin on ikinci yüzyılda Suriye, Bağdad, Kordoba, Toledo üzerinden bize ulaşmasını sağlayan bu dolambaçlı yola gerek kalmazdı. Fakat insan maneviyatının meşalesi bir kavmin ellerinde sönmeye yüz tuttuğunda, diğer bir kavmin onu kaldırmak ve yeniden ateşlemek üzere bulmasındaki gizli kader, çalışmalara birinci dereceden bir değer kazandırdı, bu olmasa, o fakir Süryaniler, mahkûm *filsouf*lar, ve inançsızlıkları kendilerini insanlığın sınırının ötesine yerleştiren Harranlıların elinde belirsizliğe düşecekti. Avrupa, dehasının serpilmesi için gerekli olan antik gelenek mayasını, bu bilimsel eserlerin ve Yunan felsefî eserlerinin Arapça tercümeleri üzerinden elde etti.

Gerçekte, son Arap filozofu İbn Rüşd, Fas'ta üzüntü ve terk edilmişlik ile son nefesini verirken, bizim Batımız tam bir uyanıştaydı. Abélard çoktan yeniden doğmuş bir rasyonalizmin çağrısını yapmıştı. Avrupa dehasını buldu ve nihaî noktası insan maneviyatının tam bir özgürleşmesi olacak olan bu sıra dışı evrim başladı. Burada, Mont Sainte-Genevive'de zihnin çalışması için yeni bir *duygu merkezi* (*sensorium*) yaratıldı. Eksik olan şey kitaplardı, antik dünyanın saf kaynakları. İlk bakışta, Yunan düşüncesine çok az şey veren bir dildeki vasat çevirilerdense orijinallerini ihtiva eden Konstantinapol kütüphanelerinden istemek daha doğal gelebilir. Fakat Yunan dünyası ile Latin dünyası arasındaki dinî tartışmalar içler acısı bir soğukluk doğurmuştu; 1204 yılındaki trajik Haçlı seferi bunu şiddetlendirdi. Dahası, Helen uzmanlarımız yoktu; bir Lefevre d'Etaples, bir Bude için bir üç yüz yıl daha beklemek gerekecekti.

Hakiki otantik Yunan felsefesinin yokluğunda, ki o Bizans kütüphanelerindeydi, kötü tercüme edilmiş ve tahrif edilmiş bir Yunan bilimini aramak amacıyla insanlar İspanya'ya gittiler. Müslümanlar arasındaki seyahatleri hayli şüpheli olan Gerbert'ten bahsetmeyeceğim; yine de daha on birinci yüzyılda Afrikalı Konstantin, bilgi açısından zamanının ve ülkesinin üzerindeydi, zira bir Müslüman eğitimi almıştı. 1130'dan 1150'ye kadar, Toledo'da Başpiskopos Raymond'ın hamiliğinde bir çevirmenler kurulu, Arap biliminin en önemli eserlerini Latince'ye aktardılar. On üçüncü yüzyılın ilk yıllarında, Arapça Aristoteles Paris Üniversitesi'ne muzaffer girişini gerçekleştirdi. Batı dört veya beş yüz yıllık aşağılığı ile sarsıldı. O zamana kadar, Avrupa bilimsel olarak Müslümanlara bağımlı idi. On üçüncü yüzyılın ortalarına kadar dengenin kurulduğu hala kesin değildir. Kabaca 1275'ten sonra iki hareket belirgin oldu: Bir tarafta, Müslüman ülkeler çok üzücü entelektüel bir düşüşe geçer; diğer tarafta, Batı Avrupa kendi payına, hakikat için bu büyük bilimsel araştırma yoluna, genişliği hala ölçülemeyen devasa kavse kararlılıkla girer.

İnsanın ilerlemesine faydası olmayana ne yazık! O neredeyse anında bastırılır. Arap denen bilim yaşam virüsünü Latin Batı'ya aşıladığında, ortadan kaybolur. İbn Sina Latin okullarına neredeyse Aristoteles'e eşdeğer bir şöhretle girdiği sırada, kendi dindaşlarının evinde unutulur. 1200 yılı civarlarından kısa zaman sonra, bilinen tek bir Arap filozofu yoktur. Felsefe İslam içerisinde her zaman mahkûm edilmiştir, ama onu baskılamakta başarılı olamayacak bir şekilde. 1200'den itibaren, teolojik tepki tamamen hâkim olur. Felsefe Müslüman ülkelerde ortadan kaldırılır. Tarihçiler ve bilgeler ondan sadece bir hatıra, kötü bir hatıra olarak bahseder. Felsefî yazmalar yok edilir ve nadir hale gelir. Astronomi sadece ibadetin yönünü belirlemekte kullanılan kısım için hoş görülür. Kısa zaman sonra Türk ırkı İslam'ın hâkimiyetini ele

geçirecek ve onun felsefî ve bilimsel ruh yoksunluğu her yerde hâkim olacaktır. Bu dönemden itibaren, İbn Haldun gibi birkaç istisna dışında, İslam bir daha asla açık fikirli olmayacaktır, bilim ve felsefeyi içinde öldürmüştür.

Beyler; niyetim kesinlikle, Arap denen ve insan maneviyatının tarihinde önemli bir kilometre taşını işaretleyen bu büyük bilimin rolünü azaltmak değil. Onun özgünlüğü birçok noktada abartılmaktadır, özellikle astronomi açısından; aşırı derecede küçümseyerek diğer uca gitmeye gerek yoktur. Altıncı yüzyılda antik medeniyetin kaybolması ile on ikinci ve on üçüncü yüzyılda Avrupa dehasının doğumu arasında insan maneviyatı geleneğinin İslam tarafından fethedilen topraklarda yaratıldığı, Arap dönemi denebilecek bir şey vardır. Bu bilim Arap olarak adlandırılır, gerçekte, onda Arap olan ne vardır? Dil, sadece dil. Müslüman fethi Hicaz'ın dilini dünyanın öte ucuna kadar taşıdı. Arapça'ya da Latince'ye olanın aynı oldu; Latince Batı'da antik Latium ile hiçbir alakası olmayan düşüncelerin ve hislerin ifadesi haline geldi. İbn Rüşd, İbn Sina, Battanî Arap'tırlar, tıpkı Büyük Albert, Roger Bacon, Frances Bacon, Spinoza'nın Latin olduğu gibi. Arapça bilim ve felsefeyi Araplara mal etmek, tüm Latin Hristiyan literatürünü, tüm skolastikleri, tüm Rönesans'ı, on altıncı ve kısmen on yedinci yüzyıldaki tüm bilimi, Latince yazılmaları sebebiyle, Roma şehrinin hanesine yazmak kadar büyük bir yanlış anlamadır. Dikkat çekici olan, gerçekte, Arap denen tüm filozoflar ve âlimlerin arasından sadece biri, Kindî, aslen Arap'tır; diğer hepsi Fars, Maveraünnehirli, İspanyalı, Buhara, Semerkand, Kordoba, Sevilla halkalarındandırlar. Bunlar sadece Arap kanından olmamakla kalmazlar; Arap zihniyetiyle de alakaları yoktur. Arapçayı kullanırlar, fakat onun tarafından kısıtlanmışlardır, tıpkı Orta Çağlar'ın düşünürlerinin Latince ile kısıtlanması gibi. Onu kendi amaçlarına göre bozarlar. Şiire ve belli bir belâgata çok uygun olan Arapça, metafizik için çok kullanışsız bir alettir. Arap filozoflar ve âlimler genellikle çok zayıf yazarlardır.

Bu bilim Arap değildir. En azından Müslüman mıdır? İslam bu akılcı araştırmalara koruyucu bir yardımda bulunmuş mudur? Hiçbir şekilde! Bu harika araştırma hareketi tamamen Farsların, Hristiyanların, Yahudilerin, Harranlıların, İsmailîlerin ve içlerinden dinlerine isyan eden Müslümanların işidir. Muhafazakâr Müslümanlardan lanet dışında bir şey almamıştır. Yunan felsefesini tanıtmak için en çok çaba gösteren halifelerden biri olan Me'mun, ilahiyatçılar tarafından acımadan lanetlenmiştir; iktidarını etkileyen bazı sıkıntılar İslam'a yabancı doktrinlere gösterdiği hoşgörüye karşılık bir cezalandırma olarak sunulmuştur. İmamlar tarafından kışkırtılan kalabalıkları memnun etmek için felsefe ve astronomi kitaplarının halka açık yerlerde yakıldığı veya kuyulara ve sarnıçlara atıldığı nadir değildir. Bu çalışmaları ilerletenler *zendik* (inançsız) olarak isimlendirilmiş, sokaklarda darp edilmiş, evleri yakılmıştır. İktidar sıklıkla kalabalıklara uyarak, onları ölüme göndermiştir.

İslam, gerçekte, o zamanlar bilim ve felsefeyi hep taciz etmiştir. Sonunda onları boğmuştur. Fakat bu konuda İslam tarihinde iki dönemi ayırmalıyız: Biri, başlangıcından on ikinci yüzyıla kadar, diğeri on üçüncü yüzyıldan günümüze kadar. İlk dönemde, tarikatlar tarafından altı oyulan ve bir çeşit Protestanlıkla (sözde Mutezile) sertleştirilen İslam, Tatarların ve Berberî ırklarının, kaba, vahşi ve zihin gücünden yoksun ırkların eline düştüğü ikinci dönemdekinden daha az fanatik ve daha az organizeydi. İslam, kendisine, bağlıları tarafından güç olarak sürekli artan bir iman duyulmasıyla kendine hastır. Harekete katılan ilk Araplar Peygamber'in misyonuna zar zor inandılar. İki ya da üç yüz yıl boyunca inançsızlık güçlükle gizlendi.

Sonrasında dogmanın mutlak hâkimiyeti geldi, manevî olan ile dünyevî olan arasında herhangi bir mümkün ayrım olmadan: Ameli uygulamayanların baskı ve bedensel cezalandırmaya tabi tutulduğu bir hükümdarlık; sonunda, şiddet eylemlerinde İspanyol Engizisyonu haricinde kolay kolay aşılamamış bir sistem. Özgürlük, dogmanın egemen olduğu ve sivil hayatı tamamen baskıladığı bir sosyal organizasyondakinden daha fazla yaralanamaz. Modern zamanlarda, bu tip rejimlerin iki örneğini gördük: Bir yanda Müslüman devletler, diğer yanda, geçici olarak gücü ele geçirdiğinde Papalık Devleti. Ayrıca, geçici papalık sadece küçük bir ülke üzerine bir etki uygulamışken, İslam'ın yerküremizin geniş alanlarını ezmekte olduğunu ve oralarda ilerlemeye en muhalif fikri tesis ettiğini söylemeliyiz: İddia edilen vahye, toplumu yöneten dogmaya dayalı devlet.

İslam'ı savunan liberaller onu bilmiyorlar. İslam manevi ve dünyevi olanın ayırt edilemez bir birliğidir, dogmanın krallığı, insanoğlunun taşıdığı en ağır zincirdir. Orta Çağlar'ın ilk yarısında, tekrar ediyorum, İslam felsefeyi hoş gördü, zira onu önleyemedi; önlenemezdi, çünkü İslam uyumdan yoksundu ve terör için yeterince donanımlı değildi. Emniyet Hristiyanların elindeydi ve öncelikle Ali'cilerin[5] komplolarını takip etmekle meşguldü. Bu çok gevşek ağın deliklerinden pek çok şey geçti. Fakat İslam silahlı mümin kitlelerini emri altına alınca her şeyi bastırdı. Dinî terör ve ikiyüzlülük günün düzeni oldu. İslam zayıf olduğunda liberaldi, güçlü olunca şiddete başvurdu. Dolayısıyla, önleyemediği şey için onu övmeyelim. İslam'ı felsefe ve bilimi en başından yok etmediği için onurlandırmak, ilahiyatçıları modern bilimin keşfinden dolayı onurlandırmak gibidir. Bu keşifler ilahiyatçılara rağmen yapıldı. Batı ilahiyatı İslam'dan daha az işkenceci değildi. Sadece başarılı olamadı, İslam'ın fethettiği ülkelerdeki ruhu ezmesi gibi modern ruhu ezemedi. Bizim Batımızda, teolojik işkence ancak tek bir ülkede başarılı oldu: İspanya'da. Orada, korkunç bir baskı sistemi bilimsel ruhu boğdu. Bu saygın ülkenin öcünü alacağını söylemekte acele edelim. Eğer Engizisyon, II. Philip ve V. Pius insan maneviyatını durdurma planlarında başarılı olsalardı Müslüman ülkelerde olanlar Avrupa'da da olurdu. Dürüstçe; beceremedikleri kötülüğü sürdüremedikleri için insanlara minnettar olmayı güç buluyorum. Hayır; dinlerin zavallı insanlığımızın zayıf taraflarını teselli edip yükselttiklerinde harika ve güzel saatleri vardır; ama onlara rağmen doğmuş olan ve engellemeye çalıştıkları şey için onları takdir etmek gerekli değildir. Kimse öldürdüğünden miras alamaz, işkencecilerin işkence ettiklerinden faydalanmalarına izin verilmemelidir.

Hâlbuki İslam'a rağmen, İslam'a karşı ve İslam'ın, ne mutlu ki, önleyemediği bir hareket İslam'a atfedildiğinde yapılan budur. İbn Sina'nın, İbn Zühr'ün, İbn Rüşd'ün İslam'ını onurlandırmak, Galileo'nun Katolikliğini onurlandırmaktır. İlahiyat Galileo'ya köstek oldu; onu durduracak kadar güçlü değildi, bu ona minnettar olmak için bir sebep değil. Evrenin ve kaderinin ona çıkardığı çözülmez problemlerin ortasında insan vicdanının huzur aradığı sembollerden herhangi birine karşı yakıcı sözler benden uzak olsun! İslam'ın bir din olarak çok güzel kısımları var; hiçbir camiye derin duygular hissetmeksizin girmedim – belki şöyle ifade edebilirim, Müslüman olmadığım için bir çeşit pişmanlık duymaksızın. Fakat insan aklı için, İslam ancak zararlı olmuştur. Onun ışığa kapattığı zihinler şüphesiz kendi iç sınırları ile kapandılar; fakat o özgür düşünceyi mahkûm etti, diğer dinlerden daha şiddetli olduğunu

[5] Hz. Ali taraftarları. [Ç.N]

söylemeyeceğim, ama daha etkili bir şekilde. Fethettiği ülkeleri zihnin akılcı kültürüne kapalı alanlar haline getirdi.

Gerçekte Müslümanı asıl olarak ayıran şey bilime karşı duyulan nefret ile araştırmanın faydasız, boş, neredeyse dinsiz olduğuna dair inançtır: Doğanın ilmi, Tanrı ile yarış halinde olduğundan; tarihin ilmi, İslam öncesine uygulandığında, antik yanlışları dirilteceğinden. Bu konudaki en ilginç şahitlerden biri Şeyh Rifā`a'dır, kendisi Mısır ekolünün bir vaizi olarak uzun yıllar Paris'te yaşamış ve Mısır'a döndükten sonra Fransız toplumu hakkında en ilginç gözlemlerle dolu bir eser yazmıştır. Onun sabit fikri, Avrupa biliminin, özellikle doğa kanunlarının kalıcılığı ilkesinin baştan sona bir sapkınlık olduğudur; İslam perspektifinden bakıldığında, tamamen haksız olmadığını söylemek gerekir. Vahyedilmiş bir dogma onunla çelişebilecek özgür düşünceye her zaman karşıdır. Bilimin sonucu ilahi olanı kovmak değil uzaklaştırmaktır, insanların O'nu gördüklerine inandıkları belirli olgular dünyasından O'nu uzaklaştırmaktır diyorum. Tecrübe doğaüstünün geri çekilmesini ve alanının sınırlanmasını sağlar. Fakat doğaüstü ilahiyatın temelidir. İslam, bilime düşman muamelesi ederek, ancak tutarlı olur; fakat fazla tutarlı olmak tehlikelidir. İslam kötü talihine ulaştı. Bilimi öldürerek kendini öldürdü ve tüm dünyada tam bir aşağılığa mahkûm edildi.

Araştırmanın Tanrı'nın kanunlarına zarar veren bir şey olduğu fikri ile başlarsak, kaçınılmaz olarak zihnî tembellik, hassasiyet eksikliği, kesin olamamaya varırız. *Allahu a`lem*, "Allah en doğrusunu bilir", herhangi bir Müslüman tartışmasının son sözüdür. Musul'daki ikametinin ilk günlerinde, M. Layard, aklı başında bir düşünür olarak şehrin nüfusu, ticareti ve tarihî gelenekleri ile ilgili bazı verileri toplamak istedi. Kadıya başvurdu, o da, bir arkadaşa çevirisini borçlu olduğum şu cevabı verdi:

"Benim meşhur arkadaşım, yaşama sevinci!

"Bana sorduğun şey hem yararsız hem zararlıdır. Tüm günlerim bu şehirde geçmiş olmasına rağmen, evleri saymayı veya içlerinde yaşayanların sayılarını soruşturmayı hiç hayal etmedim. Falanın katırına yüklediği, filanın gemisinin dibine koyduğu mallar ise gerçekten beni hiç ilgilendirmiyor. Bu şehrin tarihine gelince, yalnız Tanrı bilir ve yalnız O, İslam'ın fethinden önce bu şehrin sakinlerinin ne kadar günah işlediğini söyleyebilir. Bunları bilmeyi talep etmek bizler için tehlikelidir.

"Arkadaşım, kuzum! Seni ilgilendirmeyen şeyleri bilmeye çalışma. Aramıza geldin ve seni hoş karşıladık; selametle git! Gerçekten, söylediklerin beni yaralamaz; çünkü söyleyen biri, dinleyen diğeridir. Sizin milletinizin adetlerine göre, sen hiçbir yerde mutluluğu bulamayıncaya dek pek çok yer gezdin. Bizler (Övgüler Allah'adır!), bizler burada doğduk ve buradan ayrılmaya hiç niyetimiz yok.

"Dinle, oğlum, Tanrı'ya imana denk hiçbir bilgelik yoktur. O dünyayı yarattı; O'nun yaratışının gizemlerinin iç yüzünü öğrenmeye çalışarak O'na denk olmaya mı teşebbüs edelim? Bu yıldızın etrafında dönen şu yıldızı seyret; kuyruğunu sürükleyen, gelmesi ve gitmesi pek çok yıllar alan şu diğer yıldıza bak; boş ver, oğlum; bunları meydana getiren yönetmesini ve yönlendirmesini de iyi bilir.

“Belki bana diyeceksin ki: “Adam! Defol, çünkü ben senden daha akıllıyım ve senin bilmediğin şeyler gördüm!” Bu şeylerin seni benden daha iyi yaptığını düşünüyorsan, iki kat hoş gelmişsin; fakat ben, ihtiyacım olmayan şeyleri aramadığım için Tanrı’ya şükrederim. Sen benim ilgimi çekmeyen şeylerde eğitilmişsin, senin gördüklerini ben küçümsüyorum. Daha geniş bilgi sana ikinci bir mide sağlayacak mı, her şeyi gözetleyen gözlerin senin için cenneti bulacak mı?

“Arkadaşım, mutlu olmak istiyorsan, “Allah’tan başka ilah yoktur!” diye haykır. Kimseye zarar verme, o zaman insanlardan veya ölümden korkmazsın, çünkü senin saatin de gelecek.”

Bu kadı kendi açısından gayet felsefî biri; fakat fark işte burada. Kadının mektubunu çok hoş buluyoruz, o ise bizim burada söylediklerimizi iğrenç bulacaktır. Ayrıca, bir toplum için benzer bir zihniyetin sonuçları ölümcül olur. Bilimsel zihniyet eksikliğini doğuracak iki sonuç, hurafe ve dogmatizmden, ikincisi belki birincisinden daha da kötüdür. Doğu hurafelerle dolu değildir; onun büyük kötülüğü tüm toplumun gücüyle dayatılan katı dogmatizmdir. İnsanlığın amacı kaderine boyun eğmiş cehalette kalmak değildir; yanlışa karşı amansız savaş, kötülüğe karşı mücadeledir.

Bilim bir toplumun ruhudur, zira bilim hikmettir. Askerî ve endüstriyel üstünlük yaratır. Bir gün toplumsal üstünlük de yaratacak. Kâinatın özüyle uyumlu miktarda adaletin sağlanacağı bir toplum halini kastediyorum. Bilim, gücü aklın hizmetine sunar. Asya’da, ilk Müslüman ordularını oluşturanlar ve Atilla ve Cengiz Han’ın büyük kasırgalarıyla benzerlik gösteren barbarlık unsurları vardır. Fakat bilim onların yolunu tıkar. Eğer Ömer, eğer Cengiz Han iyi ağır silahlarla karşılaşsalardı, çöllerinin sınırlarının ötesine geçemezlerdi. Kişi kendisini arada sırada ortaya çıkan sapkınlıklarla sınırlamamalıdır. Evvelden beri ateşli silahlara karşı çok şey söylendi, yine de bu silahlar medeniyetin zaferine çok katkı sağladılar. Ben bilimin iyi olduğuna ikna oldum; bilim yalnız insanın bilimle kendisine yapacağı kötülüğe karşı silah sağlar, nihayetinde ise sadece ilerlemeye hizmet eder, insanlığa saygı ve özgürlükten ayrılamayan gerçek ilerlemeyi kastediyorum.